

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 : 930 (477.43/44) «20»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.5.180>

*Юрій Степанчук, Сергій Корновенко, Олександр Федьков**

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ У 1920–30–ТІ РОКИ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Анотація. Проаналізовано здобутки сучасної української історіографії по вивченню розвитку православної церкви на Поділлі у 1920–30–ті роки. Серед усього масиву праць, що охоплювали чи зосереджувалися на зазначеній проблемі, можна виділити 4 умовні групи, що покращать виклад і сприйняття здобутків української історичної науки:

1) ґрунтовні праці, здебільшого на основі дисертаційних досліджень, які охоплюють територію УСРР-УРСР і розкривають фрагменти подільського церковного життя (О. Ігнатуша, О. Тригуб, С. Жилук та інші);

2) роботи, які розкривають історіографічний аспект проблеми, тобто робиться спроба узагальнення наявних напрацювань і визначення потенційних напрямків подальшої дослідницької праці у регіональному розрізі (О. Галамай, С. Дровозюк);

3) археографічні праці, що визначають джерельний потенціал теми (О. Галамай, О. Широка, М. Панасюк, Ю. Зінько);

4) позитивістські праці, що розкривають різні аспекти життя православ'я на території Поділля (О. Тригуб, О. Галамай, О. Лойко, М. Олійник, Д. Кузовенков, О. Логінов, О. Колесник, Н. Кузьмінець, М. Панасюк та інші).

Автор прийшов до висновку, що не дивлячись на таке розмаїття сучасних авторів і праць, у вивченні православної церкви на Поділлі міжвоєнної доби ще залишається велика кількість прогалин. Перспективними напрямками досліджень вважаємо вивчення міжконфесійних відносин у православному середовищі, аналіз релігійності населення у розрізі різних верств (інтелігенція, робітництво, селянство), релігійна повсякденність віруючих, виживання духовенства, репресії щодо духовенства та віруючих і, нарешті, створення якісної узагальнюючої праці на широкій джерельній базі – розмаїтті центральних, обласних і галузевих архівів (СБУ та МВС), цивільній і церковній пресі, джерел особового походження тощо.

* Степанчук Юрій Степанович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>; e-mail: iiiepp@ukr.net

Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>; e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Федьков Олександр Миколайович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>; e-mail: san.fedkov@ukr.net

Ключові слова: православ'я, Поділля, 1920-30-ті роки, державно-церковні відносини, українська історіографія, історична наука

Українська історична наука XXI ст. продовжила розв'язання важливих і малодосліджених сторінок минулого, у тому числі і розвитку православної церкви на українських землях. Як добре відомо, починаючи з кінця 1980-х – початку 1990-х років, зазначена тематика набирала обертів. До інтересу істориків потрапляли проблеми переосмислення місця та ролі церкви та її структур в усіх галузях життя краю – освіта, економіка, сільське господарство, культура, державно-церковні відносини, міжконфесійні взаємини, соціальна роль духовенства та віруючих тощо.

Однією з «топових» тем стали державно-церковні відносини міжвоєнної доби, що було пов'язано з початком розсекречення цілих пластів документальної спадщини радянської доби. Проблема розглядалася як на рівні усїєї радянської України, так і в регіональному розрізі. Оскільки наша тема обмежується регіоном Поділля, до якого загальноприйнято відносити територію колишньої Подільської губернії, то будемо зосереджувати свою увагу на тих працях, які або цілком, або частково, зосереджені на даному регіоні. Враховуючи той факт, що за часів незалежності вже з'явилася низка праць, де аналізується історіографія питання першого десятиліття незалежності (див., наприклад, історіографічний огляд дисертації Олени Галамай¹), то увага нашої розвідки сфокусується на працях XXI ст. Таким чином, *метою даної статті* є вивчення дослідницької спадщини українських істориків по вивченню історії православної церкви на Поділлі у 20-30-х роках XX ст.

Серед усього масиву праць, що охоплювали чи зосереджувалися на зазначеній проблемі, можна виділити 4 умовні групи, що покращить виклад і сприйняття здобутків української історичної науки:

1) ґрунтовні праці, здебільшого на основі дисертаційних досліджень, які охоплюють територію УСРР-УРСР і розкривають фрагменти подільського церковного життя (О. Ігнатуша, О. Тригуб, С. Жилюк та інші);

2) роботи, які розкривають історіографічний аспект проблеми, тобто робиться спроба узагальнення наявних напрацювань і визначення потенційних напрямків подальшої дослідницької праці у регіональному розрізі (О. Галамай, С. Дровозюк);

3) археографічні праці, що визначають джерельний потенціал теми (О. Галамай, О. Широка, М. Панасюк, Ю. Зінько);

4) позитивістські праці, що розкривають різні аспекти життя православ'я на території Поділля (О. Тригуб, О. Галамай, О. Лойко, М. Олійник, Д. Кузовенков, О. Логінов, О. Колесник, Н. Кузьмінець, М. Панасюк та інші).

Перша група охоплює велику кількість праць з історії державно-церковних відносин і розвитку різних православних конфесій в радянській Україні (Російської православної церкви (т.зв. «тихоновців» та «обновленців»), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Істинно-православної церкви (ІПЦ), Соборно-єпископської церкви (СЄЦ), Діяльно-христової церкви (ДХЦ), Братського об'єднання парафій Української православної

¹ Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст.: дис... кан. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т. Вінниця, 2006. Арк. 8-22.

автокефальної церкви (БОПУПАЦ) і більш дрібних відгалужень православного чи псевдоправославного характеру.

Звертаючись до однієї з найгрунтовніших праць української історіографії ХХІ ст. в досліджуваній царині – монографії Олександра Ігнатуші², що була видана 2004 року, необхідно зазначити, що автор періодично звертається до подільських сюжетів, але ці звернення мають дуже фрагментарний характер і виступають швидше фактологічним наповненням для демонстрації загальноукраїнських сюжетів. Подібний характер має і монографія Сергія Жилюка³, що присвячена обновленському рухові та історії Української православної автокефальної синодальної церкви (УПАСЦ). Головним джерелом для книги виступили обновленські часописи «Голос православної України» та «Український благовісник», що видавалися у 1920-х роках Українським Синодом, і тому у автора можна зустріти окремі сюжети релігійного життя Поділля, які не повторюються у інших.

Більше регіональних характеристик мають не менш ґрунтовні монографії Олександра Тригуба⁴, що лягли в основу його докторської дисертації⁵. На відміну від праці О. Ігнатуші, дослідник створює цільні регіональні сюжети. Так, нам було детально прослідковано процес ліквідації антиобновленської опозиції в кожній єпархії, у тому числі і Подільській⁶, у час активного становлення обновленських церковних центрів протягом 1922-1923 рр. Через призму регіоналістики ним подано і розвиток ІПЦ, де так само окремим сюжетом постає «подільська група»⁷. В іншій монографії О. Тригуб прослідковує розвиток такого подільського національно-орієнтованого феномену у православ'ї як БОПУПАЦ⁸, яке було створене за активної участі одного із провідників створення української автокефальної церкви – Павла Погорілка. Останній сюжет зустрічаємо і в самостійних працях дослідника⁹.

Друга група презентована лише двома працями історіографічного характеру: історіографічним оглядом у дисертаційному дослідженні Олени Галамай і окремим розділом докторської дисертації Степана Дровозюка. Ознайомлення з відповідним текстом О. Галамай¹⁰ свідчить, що дисертантка змушена була більше проаналізувати загальну

² *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.

³ *Жилюк С.І.* Обновленська церква в Україні (1922-1928). Рівне: Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 2002. 384 с.

⁴ *Тригуб О.П.* Розгром української церковної опозиції в Російській Православній Церкві (1922-1939 рр.). Миколаїв, 2009. 312 с.; *Тригуб О.П.* Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922-39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. 300 с.

⁵ *Тригуб О.П.* Російська православна церква в радянській Україні у 20-30-х рр. ХХ ст.: інституційний розкол та міжконфесійні відносини: Дис... д.іст.н.: 07.00.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 510 арк.

⁶ *Тригуб О.П.* Розгром української церковної опозиції... С. 102-105.

⁷ *Тригуб О.П.* Розгром української церковної опозиції... С. 167-168.

⁸ *Тригуб О.П.* Розкол Російської Православної Церкви в Україні... С. 124-129.

⁹ *Тригуб О.П.* Поширення ідеї «канонічної» автокефалії в українському православ'ї (1922-1925 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. 27. С. 170-175; *Тригуб О.П.* «Українське обновленство» у другій половині 20-х років ХХ ст. (сторінки історії БОПУПАЦ) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2002. С. 60-64.

¹⁰ *Галамай О.М.* Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі... Арк. 8-22.

літературу з теми, ніж виділити ступінь розробленості регіонального зрізу (адже праць, що розкривали б проблему дисертації, було одиниці). Серед багатьох робіт, що були нею означені в історіографії, заслуговує на увагу лише ґрунтовна (в археографічному опрацюванні) праця Арсена Зінченка «Благовістя національного духу...»¹¹, що був одним із «піонерів» у вивченні регіонального розрізу життя українського православ'я міжвоєнної доби. Про його працю О.Галамай зазначає наступне: «Розглядаючи Українську автокефальну православну церкву, автор характеризує окремі сторінки діяльності обновленських угруповань на Поділлі, показує протистояння різних течій та негативний вплив поширення обновленства на УАПЦ. Так, стосовно обрання головою обновленської церкви в Україні колишнього Подільського єпископа РПЦ Пимена А. Зінченка зазначає, що він “переїхав з Кам'янця до Харкова, звідки й керував не так цією церквою, як організацією інтриг проти Української Автокефальної Православної Церкви”. Значну увагу автор приділив характеристиці розкольникських угруповань в УАПЦ: БОПУПАЦ, “Церква Жива” та їх лідерам».

Дисертаційне дослідження Степана Дровозюка присвячене історіографії національно-культурного та духовного життя українського селянства 1920–30-х років¹². Четвертий розділ наукової праці розкриває історіографію церковно-релігійного життя українського селянства. На жаль, більшість опрацьованих робіт, мають загальноукраїнський, чи навіть ширший, аспект. Разом з тим, автор знайшов місце і подільським сюжетам окресленої теми, відзначивши вже згадану працю А. Зінченка, а також низку невеликих робіт, що розкривають «масовий релігійний рух» українського селянства у 1920-х роках (феномен «чудес», який яскраво проявився, насамперед, на подільській землі). На завершення С. Дровозюк приходить до висновку, що тема релігійного життя українського селянина ще далека до повного розкриття та чекає на свого дослідника.

Третя група висвітлює археографічний потенціал зазначеної наукової проблеми. Така, порівняно з іншими регіонами, увага до джерельної бази пов'язана з тим, що Державний архів Вінницької області зберіг потужний комплекс документів, що характеризують політику і діяльність партійно-державної влади як наслідок її тоталітарного характеру і потужного репресивного апарату СРСР, що діяв проти церкви.

Першим у 2003 р. на високий потенціал Вінницького архіву звернув увагу місцевий історик Юрій Зінько. У своїй невеличкій статті джерелознавчого характеру він наголосив на «значному масиві документів, які можуть слугувати цінним джерелом для подальшого дослідження релігійної ситуації в Україні та на Поділлі в 20-х роках ХХ ст. Це передусім документи Подільського губернського комітету КП(б)У (1921–1925 рр.) та окружних комітетів КП(б)У, оперативні зведення, доповідні, інформації окружних відділів державного політичного управління (ДПУ), документальні матеріали організації «Безвірник» тощо»¹³. Зосередившись на т.зв. документах «партійного» походження, автор

¹¹ Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). Київ: Освіта, 1993. 256 с.

¹² Дровозюк С.І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... д.і.н.: 07.00.06. Київ, 2006. 32 с.; Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис. Вінниця, 2005. 364 с.

¹³ Зінько Ю.А. Державно-церковні відносини у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2003. Вип. 6. С. 271.

приходить висновку, що «вивчення цих документів дозволить дослідити історію взаємовідносин між державою та релігійними організаціями, прослідкувати механізми партійно-державної політики стосовно релігії і церкви, побачити реальну картину життя священнослужителів та віруючих в умовах проведення державою активної атеїстичної роботи»¹⁴. Звісно, що подібного роду стаття навряд чи має академічно-науковий характер (відсутність повного аналізу архівних комплексів, їх порівняння з іншими колекціями (наприклад, збірки подільських державних органів у центральних архівах), з Галузевим держархівом СБУ, збірками адміністративних органів тощо) і призначена, насамперед, для того, щоб звернути увагу спільноти істориків до даного комплексу документів. Ілюстративним доповненням до праці Ю. Зінька може слугувати публікація окремих документів з даних фондів, що була підготовлена О. Галамай¹⁵.

Набагато змістовнішою є джерелознавча публікація О. Широкої¹⁶. Треба віддати належне авторці, бо їй вдалося досить ґрунтовно опрацювати та об'єднати в єдиний комплекс документи партійних органів і громадських організацій ключових архівосховищ, які зберігають подібні документи щодо Поділля – Центральний держархів громадських об'єднань України (м. Київ) і колишні «партійні архіви» Хмельницької та Вінницької областей. Основна увага дослідниці на висвітленні питання антирелігійної роботи партійними та комсомольськими структурами. О. Широка виділила групи документів у даному комплексі та прийшла висновку, що «архівні документи і матеріали дозволяють всебічно з'ясувати питання про вплив комуністичної партії та комсомолу на становище церкви і релігійних організацій в 20-ті рр. ХХ ст. на Поділлі і відтворити, як партійне і комсомольське керівництво спрямовувало зусилля первинних осередків не лише на організацію атеїстичного виховання молоді, а й викорінення релігії зі свідомості молоді»¹⁷.

Археографічний потенціал щодо іншого аспекту нашої проблеми – міжконфесійної боротьби на Поділлі у 1920-ті роки, вирішив оцінити Михайло Панасюк¹⁸. Він здійснив «аналіз типологічно-видового складу та інформаційного потенціалу документів із фондів Державного архіву Вінницької області, що відображають міжконфесійні суперечності діяльності православних церков у регіоні Східного Поділля в 1920-х рр.» і дійшов висновку, що «окремі фонди містять значний масив неопублікованих документальних джерел, що стосуються релігійної ситуації на Східному Поділлі»¹⁹. На жаль, розкриттю змісту документів автор приділив лише 2,5 сторінки із 9, віддавши все інше формальним елементам статті. Висновки є далеко не новими і не розкривають усього джерельного комплексу щодо проблеми, бо обмежені одним архівосховищем. Враховуючи попередні напрацювання – Ю. Зінько, О. Галамай, О. Широка (а їх, окрім автореферату (!) О. Галамай,

¹⁴ Зінько Ю.А. Державно-церковні відносини у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі... С. 272.

¹⁵ Галамай Е.Н. ГПУ и обновленческая церковь на Подолье: 1922-1926 гг. // Исторический архив. 2002. № 6. С. 52-68.

¹⁶ Широка О.М. Архівні документи партійних органів та громадських організацій як джерело вивчення становища церкви та релігійних організацій на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2015. Т. 22. С. 299-308.

¹⁷ Широка О.М. Архівні документи партійних органів та громадських організацій... С. 305.

¹⁸ Панасюк М. Документи Державного архіву Вінницької області про міжконфесійну боротьбу на Поділлі (1920-ті роки) // Світ Клію. 2021. № 4 (3-4). С. 50-58.

¹⁹ Панасюк М. Документи Державного архіву Вінницької області... С. 50.

автор не згадав), дане дослідження повинно охоплювати усі можливі архівосховища (ЦДАВО, ЦДАГО, ГДА СБУ, ДАВО і ДАХМО) і якщо не аналізувати глибинно джерельну базу, то хоча б створити узагальнене уявлення про увесь джерельний комплекс проблеми розвитку православної церкви на Поділлі міжвоєнної доби.

Четверта група публікацій є найчисельнішою і розкриває окремі аспекти заявленої теми. Найбільш продуктивним автором у царині міжвоєнної історії православ'я на Поділлі стала вінницька дослідниця Олена Галамай. Працюючи над кандидатською дисертацією²⁰, вона здійснила низку публікацій свого наробку, які охоплювали різні сторони досліджуваної проблеми: особливості релігійного життя на волинському Поділлі початку 1920-х років, передумови та причини перенесення центру Подільської єпархії з Кам'янця-Подільського до Вінниці, виникнення та розвиток новоутворених православних конфесій у регіоні, різні аспекти державно-церковних відносин у регіональному вимірі²¹ і т.д.

Праці О.Галамай відрізняє хороша і презентативна джерельна база, досить осучаснений погляд на проблему через призму модернізації, певна деталізація подій релігійного життя краю. Відомий український дослідник О.Тригуб досить вдало охарактеризував напрацювання дослідниці: «Важливим є те, що проблема розглядається з позицій сучасного концептуального підходу «модернізації» українського суспільства першої третини ХХ ст., а не є звичайним переліком фактів. Автор відзначає особливості ведення політики розколу з боку радянської влади у т.зв. «прикордонній окрузі»; наголошує на штучності організації обновленської церкви на Поділлі; розкриває заходи протидії представництва РПЦ антирелігійним кампаніям тощо. На жаль, дослідниця, незважаючи на величезну джерельну базу, так і не змогла позбутися продержавної позиції в роботі, щоб подивитися на розвиток РПЦ зсередини, що наблизило розвідку до звичайних робіт державно-церковної проблематики»²². Окрім того, майже усі публікації О.Галамай зосереджені на подіях 1920-х років, випускаючи важливий період 1930-х років і пов'язані з нею процеси у житті Православної церкви: закриття храмів, духовенство та Голодомор, боротьба духовенства та віруючих за «істинне православ'я», репресії щодо православних громад і масований наступ на релігійні організації в країні. Але, не дивлячись на усі недоліки, роботи О.Галамай займають почесне місце в історіографії проблеми, залишаючись до сьогодні одними із найгрунтовніших і найчисельніших.

²⁰ Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: дис... к. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т. Вінниця, 2006. 238 с.

²¹ Галамай О.М. Особливості релігійного життя на волинському Поділлі (початок 20-х років ХХ століття) // Велика Волинь (Житомир). 2002. Т. 26: Архіви – скарбниця людської пам'яті. С. 95-98; Галамай О.М. Передумови та причини перенесення центру Подільської єпархії з Кам'янця-Подільського до Вінниці // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць (Кам'янець-Подільський). 2004. Т. 4. С. 111-116; Галамай О.М. Українське обновленство на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2005. Вип. ІХ. С. 291-295; Галамай О.М. «Погорілкищина» у Подільському православ'ї // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 582-589; Галамай О.М. «Безбожницька» політика радянської держави (20-30-ті роки ХХ ст.) // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 23-24 листопада 2001 р. Вінниця, 2002. С. 152-156; Галамай О.М. Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля 20-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся (Ніжин). 2002. Вип. 21. С. 159-164 та інші.

²² Тригуб О.П. Російська православна церква в радянській Україні у 20-30-х рр. ХХ ст.... С. 44.

Подальше десятиліття у розвитку історіографії проблеми історії православ'я на Поділлі міжвоєнної доби відзначилося майже поодинокими авторами та їх працями: О. Лойко, М. Олійник, Д. Кузовенков, О. Логінов, О. Колесник, Н. Кузьмінець тощо. Так, у 2003 р. з'явилися дещо спрощена та малозмістовна стаття Олени Лойко (Стадник), де авторка навела окремі фрагменти (стан РПЦ на початку 1920-х років, поява УАПЦ, есхатологічні настрої подолян Калинівське чудо та Іосафатова долина) релігійного життя, але створити цілісної картини при широко заявленій темі й обмеженому обсязі публікації, звісно не змогла. Це, звісно, призвело і до досить калькованого та стереотипного висновку: «Підсумовуючи питання церковного життя двадцятих років, можна зробити висновок, що на Поділлі, як і у всій країні, незважаючи на початкову терпимість радянської влади до релігії, спостерігається все жорсткіший контроль держави над церквою, який охоплював майже всі сфери релігійного життя»²³. Разом з тим, із тексту незрозуміло, у чому ж полягав «все жорсткіший контроль» з боку радянської влади і в чому була «терпимість».

Подібну фрагментарність має і стаття Леоніда Місінкевича, що побудована у ключі державно-церковних відносин на матеріалах Поділля²⁴. Треба віддати належне авторові, оскільки праця має досить чітку структуру, охоплює увесь міжвоєнний період із залученням джерел з двох архівосховищ Поділля – Вінницького та Хмельницького обласних держархівів, при цьому значна частина матеріалу відноситься до маловивчених 1930-х років (релігійні бунти 1930-го року, репресії та закриття церков). На жаль, висновки автор не розширив, обмежившись констатацією антирелігійної сутності радянської державності.

Протягом 2007-2012 рр. з'являється дві цікаві наукові розробки вінницького краєзнавця і громадського діяча Олександра Логінова. Вони присвячені малодослідженому аспекту історії православної церкви як в Україні, так і на Поділлі, діяльності підпільних сектантських течій православного характеру як у міжвоєнний період, так і в перше післявоєнне десятиліття. У статті 2007 р., що розкриває сутність та історію «іоаннітського» руху на Вінниччині у 1920-1950-х роках²⁵, О. Логінов досить детально і на широкій джерельній базі показує методи радянських спецслужб у боротьбі проти підпільних релігійних громад, розкриває трагічні долі провідників «іоаннітського» підпілля, висвітлює окремий прошарок релігійного селянства, яке знаходилося під впливом містичних течій харизматично-есхатологічного спрямування. У 2012 р. дослідник розширив свою розвідку до невеличкої брошури²⁶, яку проілюстрував і наповнив більш деталізованими фрагментами історії «істинно-православних» течій на Поділлі.

Досить цікавим, хоча і з досить неоднозначними оцінками, представляється стаття аспіранта Дмитра Кузовенкова, яка розкриває одну із малодосліджених, але захоплюючих сторінок історії УАПЦ на Поділлі. Піднявши досить ґрунтовний пласт джерел, автор зробив спробу не лише висвітлити історію Проскурівської церковної філії Братства «Діяльно-

²³ Лойко О.О. Релігійне життя на Поділлі в умовах непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2002. Вип. 4. С. 86-89.

²⁴ Місінкевич Л.Л. Реалізація державної політики щодо релігії та віруючих на Поділлі в 20-30-ті рр. ХХ ст. // Краєзнавство. 2003. № 1-4. С. 94-97.

²⁵ Логінов О. Ліквідація «іоаннітського» руху в 1920-1950-х рр. на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. №2 (29). С. 18-38.

²⁶ Логінов О.В. «Бійтєсь Дракона!»: Катакомбна церква на Вінниччині у ХХ столітті. Вінниця, 2012. 59 с.

Христова Церква» у 1920-х роках, а й оцінити її з власної точки зору²⁷. Стаття отримала нищівної критики відомого фахівця з історії УАПЦ Ірини Преловської не лише за банальні «технічні» помилки автора, а й за його «неоднозначні» висновки, у результаті рецензентка відправила молодого дослідника «читати книжки»²⁸. При цьому інший фахівець – Алла Киридон більш толерантно оцінила сміливі висновки Д. Кузовенкова, зазначивши, що «Автор обстоює думку, що Братство «ДХЦ» не було спеціально утворене органами спецслужб для внутрішнього розламу УАПЦ; розкол УАПЦ виникнув історично, здебільшого внаслідок взаємних непорозумінь лідерів. Заслугує на схвалення ґрунтовна джерельної база публікацій, водночас міркування автора іноді видаються доволі категоричними, а оцінки церковно-релігійних процесів не завжди виправдано калькуються за схемами світського життя»²⁹.

У 2014 р. до статті одного із непересічних лідерів церковного руху Поділля 1920-х років, засновника БОПУПАЦ Павла Погорілка звернувся Олександр Колесник³⁰. У своїй невеликій розвідці автор проаналізував державно-церковні відносини початку 1920-х років на прикладі виникнення та розвитку БОПУПАЦ та її лідера П. Погорілка. У фактологічному плані дослідник практично не вніс нічого нового, додавши лише окремі барви до досліджуваної проблеми. Разом з тим, автор прийшов досить несподіваного висновку, що «створення «погорілівської церкви» принесло найбільшої шкоди, оскільки населення почало виявляти байдужість до православної віри, до служби українською мовою, а в результаті це, дало ґрунт для розвитку сектантства й обновленських рухів у всіх його формах»³¹. Але ж БОПУПАЦ і було одним із «обновленських» рухів у православному середовищі України та твердо стояло на позиціях українізації. Тому яким чином це приводило до сектантства та «байдужості» – незрозуміло.

Протягом 2015–2021 рр. з'явилася низка публікацій, що зосередилися на двох (достатньо вивчених попередниками) проблемах: державно-церковні відносини й антирелігійна політика радянсько-більшовицької системи та масові релігійні рухи у середовищі віруючих на теренах Поділля. Так, один із параграфів монографії під назвою «Політика радянського режиму щодо церкви в регіоні» присвятив державно-церковним відносинам Микола Олійник³². Віддаючи належне роботі, де автор намагався охарактеризувати релігійні процеси доби непу на регіональному рівні, останній допускається багатьох фактологічних помилок в оцінці непростих подій міжконфесійних

²⁷ Кузовенков Д. З історії Проскурівської церковної філії Братства «Діяльно-Христова Церква» у 20-х роках ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць (Кам'янець-Подільський). 2010. Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. С. 340–348.

²⁸ Преловська І. Відгук на інтернет-публікацію Дмитра КУЗОВЕНКОВА «З історії Проскурівської церковної філії Братства «Діяльно-Христова Церква» у 20-х роках ХХ ст.» // RISU: Релігійно-інформаційна служба України (01.08.2011). URL: <http://bit.ly/3tq4vYZ>

²⁹ Киридон А.М. Діяльно-Христова Церква в Україні: історіографічний екскурс // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції (30 травня – 1 червня 2012 р.). Київ, 2012. С. 126.

³⁰ Колесник О.В. Участь Павла Погорілка в релігійному житті Поділля // Гуржівські історичні читання. 2014/2015. Вип. 8/9. С. 98–100.

³¹ Ibid. С. 100.

³² Олійник М. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.). Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. С. 307–341.

відносин 1920-х років (використання оціночного апарату чекістів, громади ДХЦ відносяться до якоїсь УПАЦ (?), обновленський рух «в уособленні УПАЦ серед автокефалістів і т.д.). Величезною помилкою автора було ігнорування усіх попередніх напрацювань істориків у цій царині і зосередження на використанні документів, які вже давно були упроваджені до наукового обігу, під виглядом наукового відкриття та без якоїсь джерелознавчої критики.

У 2017 р. вже згадуваний Олександр Колесник знову повертається до релігійної тематики і разом із колегою Василем Добіжою публікують статтю, яка розкриває сутність антицерковних кампаній радянської влади на Поділлі³³. Узагальнений характер має і публікація Наталії Кузьмінець, що присвячена вже достатньо дослідженому періоду початку 1920-х років³⁴. Авторка ставить своїм завданням «висвітлення ставлення радянської влади до різних релігійних конфесій в контексті радянської антирелігійної політики в Україні, в тому числі, й на Поділлі в першій половині 20-х рр. ХХ ст.»³⁵, але що нового вона внесла у вивчення цієї проблеми – незрозуміло.

Становище та діяльність релігійних громад Кам'янця-Подільського у період між двома світовими війнами (1920–1939 рр.) показано у статті Валерія Нестеренка та Валерія Сторчового³⁶. Аналізуються основні напрями та методи атеїстичної політики більшовиків в радянській Україні на прикладі Православної, Римо-Католицької та інших релігійних конфесій. Автори вважають, що у 1920-ті рр. це були передовсім агітаційно-пропагандистські засоби, а у 1930-ті рр. – винятково насильницькі. Значна увага приділена питанню наростання репресій тоталітарного режиму проти Церкви у 1930-ті рр. Наводяться конкретні факти щодо руйнування храмів, заборони діяльності релігійних громад.

Нещодавно (2020 р.) вже згадувані дослідниці Олена Стадник і Наталія Кузьмінець об'єдналися у творенні досить цікавої розвідки, що присвячена «релігійному життю подільського села у вимірах радянської повсякденності 20-х рр. ХХ ст.»³⁷. У статті досліджено витоки релігійності селянства, підтверджено тезу про те, що православна церква завжди займала особливе місце в житті всіх верств українського села. Подальшого розвитку набули питання відносин подільського селянства з більшовицькою владою, удосконалено зміст понять і термінів, пов'язаних із релігійним життям українського села у 20-х рр. ХХ ст. Авторки прийшли до логічного висновку, що «всупереч потужній атеїстичній пропаганді, державним заходам, масовим кампаніям антирелігійного характеру та силовим методам більшість селян зберігала вірність церкві та релігійним традиціям. Більшовицькій владі не вдалося остаточно насадити атеїзм, позбавити українське селянство віри та змусити його відмовитися від релігійних переконань у повсякденному житті»³⁸.

³³ Добіжа В., Колесник О. Антицерковні кампанії радянської влади на Поділлі // Часопис української історії. 2017. Вип. 36. С. 35–44.

³⁴ Кузьмінець Н.П. Більшовицький наступ на різні релігійні конфесії на Поділлі на початку 1920-х рр. // Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. Серія: історія. 2017. Вип. 25. С. 181–186.

³⁵ Ibid. С. 181.

³⁶ Нестеренко В., Сторчовий В. Релігійні громади Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. 2018. Вип. 28, Ч. I. С. 283–295.

³⁷ Стадник О., Кузьмінець Н. Релігійне життя подільського села у вимірах радянської повсякденності 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. Серія: історія. 2020. Вип. 31. С. 79–87. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-31-79-87

³⁸ Ibid. С. 84.

Протягом 2019–2021 рр. низку праць з досліджуваної тематики підготував аспірант Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Михайло Панасюк. Його статті присвячені двом основним напрямкам: релігійність населення Поділля 1920-х років (усна народна творчість релігійного характеру, есхатологічних та апокаліптичних настрої серед населення, поширення релігійних «чудес» та увялення про них вірян тощо)³⁹ і антирелігійна політика радянської влади у розрізі подільського повсякдення⁴⁰. Матеріал подається у руслі концепції державно-церковних відносин і чогось нового у розрізі нашої теми (історія православ'я на Поділлі) М. Панасюк не вніс.

Не дивлячись на таке розмаїття сучасних авторів і праць, у вивченні православної церкви на Поділлі міжвоєнної доби ще залишається велика кількість прогалин. Перспективними напрямками досліджень вважаємо вивчення міжконфесійних відносин у православному середовищі, аналіз релігійності населення у розрізі різних верств (інтелігенція, робітництво, селянство), релігійна повсякденність віруючих, виживання духовенства, репресії щодо духовенства та віруючих і, нарешті, створення якісної узагальнюючої праці на широкій джерельній базі – розмаїтті центральних, обласних і галузевих архівів (СБУ та МВС), цивільній і церковній пресі, джерел особового походження тощо.

Yurii Stepanchuk, Serhii Kornovenko, Oleksandr Fedkov

The Orthodox Church in Podillia in the 1920s and 1930s: Modern Ukrainian Historiography

Abstract. The achievements of modern Ukrainian historiography in the study of the development of the Orthodox Church in Podillia in the 1920s and 1930s are analyzed. Among the entire array of works that covered or focused on the specified problem, four conditional groups can be distinguished, which will improve the presentation and perception of the achievements of Ukrainian historical science:

- 1) thorough works, mostly on the basis of dissertation studies, which cover the territory of the Ukrainian SSR and reveal fragments of Podillia church life (O. Ignatusha, O. Trygub, S. Zhyliuk and others);
- 2) works that reveal the historiographical aspect of the problem, i.e. an attempt is made

³⁹ *Панасюк М.* Релігійна творчість подолян в 1920-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2019. № 2. С. 123–127. DOI: 10.2518/2307-7778.19.2.13; *Панасюк М.* Есхатологічні та апокаліптичні настрої серед населення Східного Поділля у 1920-х роках // Старожитності Лукомор'я. 2021. № 2 (5). С. 93–99. DOI: 10.33782/2708-4116.2021.2.65

⁴⁰ *Панасюк М.* Антицерковна діяльність радянської влади як невід'ємна складова політики формування комуністичного суспільства в 20-х роках ХХ ст. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. Серія: історія. 2019. Вип. 29. С. 71–75. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29-71-75; *Панасюк М.* Використання радянською владою подільського учительства в антирелігійній пропаганді на початку 1920-х рр. // Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. Серія: історія. 2020. Вип. 32. С. 25–31. DOI: 10.31652/2411-2143-2020-32-25-31

to generalize existing developments and identify potential areas of further research work in a regional context (O. Galamai, S. Drovoziuk);

3) archeographic works determining the source potential of the topic (O. Galamai, O. Shyroka, M. Panasiuk, Yu. Zinko);

4) positivist works revealing various aspects of Orthodox life on the territory of Podillia (O. Trygub, O. Galamai, O. Loiko, M. Oliinyk, D. Kuzovenkov, O. Loginov, O. Kolesnyk, N. Kuzminets, M. Panasiuk and others).

The author came to the conclusion that, despite such a variety of modern authors and works, there are still a large number of gaps in the study of the Orthodox Church in Podillia during the interwar period. We consider the study of interfaith relations in the Orthodox environment, the analysis of the religiosity of the population in terms of different strata (intelligentsia, workers, peasants), the religious daily life of believers, the survival of the clergy, repression of the clergy and believers, and, finally, the creation of a qualitative generalizing work based on a wide source base, as promising areas of research. – a variety of central, regional and branch archives (Security Service of Ukraine and Ministry of Internal Affairs), civil and church press, sources of personal origin, etc.

Keywords: Orthodoxy, Podillia, 1920-30s, State-Church relations, Ukrainian historiography, historical science